

Omstreden nieuwkomers

Bomen in het Antwerpse straatbeeld (1850–1914)

Andreas Stynen

‘De kwestie der aanplantingen is een dier moeilijke vraagstukken, welke het Stadsbestuur dikwijls doen verlegen zijn.’

(burgemeester Jan Van Ryswyck in de Antwerpse gemeenteraad, 18 december 1893)

Ringland, een gedroomd tiende district van Antwerpen met een overdaad aan groen. Felle protesten wanneer bomen worden gerooid, of ze nu in het Lappersfortbos net buiten de Brugse vesten, in de Brusselse kanaalzone of op de Antwerpse De Keyserlei staan. De lijst van controverses rond groen in de stad is lang. Zonder uitzondering roepen deze conflicten felle emoties op. In het geval van De Keyserlei, waar eind 2011 zesennegentig lindenbomen werden bedreigd, ketenden sommige actievoerders zich zelfs aan de bomen vast, een (vergeefse) daad van burgerprotest die sommige opiniemakers als blinde sentimentaliteit weglachten: ‘Ga niet in elke boom hangen alsof het onze allerlaatste vriend op aarde is.’¹

1 *De Standaard*, 18 november 2011.

Wie de krant openslaat, merkt haast dagelijks dat het belang van groen in onze verstedelijkte samenleving het louter vormelijke overstijgt. Stadsplanning zonder groene component lijkt vandaag ondenkbaar, maar was ooit nochtans de regel: halverwege de negentiende eeuw was de integratie van bomen en struiken in het stedelijke straatbeeld nog een innovatie. Hoe vanzelfsprekend die combinatie vandaag ook lijkt, ze verliep niet zonder slag of stoot.

Met twee aanplantingsplannen als centrale inzet, wil deze bijdrage aantonen hoe ook in de eerste decennia waarin groen bewust de stad werd ingebracht

Foto links: Keyserlei. Bron: Luc Corthouts.

deze natuur niet zomaar een esthetische verfraaiing was. Een wisselende waaier aan soms onvermoede argumenten pro en contra bomen werd bovengehaald. Om de verschuivende gevoeligheden en verwachtingen in kaart te brengen, volstaat het niet om het onderzoek tot plannen en bouwdoSSIers te beperken. Deze bijdrage is dan ook een pleidooi om bij de studie van straten, gebouwen en wijken het gebruikelijke bronnenrepertoire te verruimen. Een reconstructie van de historische ruimte geeft zo toegang tot het mens- en wereldbeeld van vervlogen tijden.

Na een eerste paragraaf over de wortels van groen in de negentiende-eeuwse stad, staan twee Antwerpse locaties centraal, achtereenvolgens de Belgiëlei en het Stuivenbergplein. Een zorgvuldige analyse van de controverses rond deze plaatsen, met aandacht voor de verschillende partijen, hun standpunten en de wijze waarop die werden geuit, moet toelaten om inzicht te verwerven in attitudes rond stedelijk groen tussen circa 1850 en 1914. Welke baten verwachtten men van bomen in het straatbeeld? Hoe gingen beleidsmakers met de wisselende verwachtingen om? Antwoorden op dergelijke vragen vergen een precieze vertoog- of discoursanalyse, daarbij rekening houdend met het specifieke karakter van uiteenlopende tekstsoorten en met hun rol in de toenmalige samenleving. Ondanks de particuliere accenten in de Antwerpse debatten, overstijgen ze het lokale belang: in beide blijkt de invloed van denkpatronen uit grootsteden als Brussel en Parijs, en het lijkt geen twijfel dat de polemieken uit de Scheldestad op hun beurt elders weerklank vonden.

Stuivenbergplein. Bron: Luc Corthouts.

Naar een groene stad

De doorbraak van een gerichte groenvoorziening in de stad kwam dan wel in de negentiende eeuw, ook voordien was er al groen. Het ging veelal om braakliggende terreinen zonder een echt planmatig karakter, met middeleeuwse kerkhoven als uitzondering. In de renaissance kondigde zich een kentering aan: die kwam niet zozeer voort uit een ambitie om het Grieks-Romeinse verleden nieuw leven in te blazen, toen sommige steden inderdaad recreatieve zones met bomen hadden, maar wel uit de tuinarchitectuur. In de perifere delen van Italiaanse tuinen verschenen namelijk voor het eerst met bomen afgezette lanen. Gerenommeerde urbanisten als Leon Battista Alberti hielden de boot

voorlopig nochtans af en zagen de stad als een in essentie bebouwde ruimte, met enkel in private tuinen plaats voor bomen. Belangrijker, zeker in de Lage Landen, was evenwel een min of meer pragmatische ontwikkeling aan de rand van versterkte steden. Vooral om militaire redenen werden her en der omwallingen met bomen beplant, in Antwerpen al in 1580, en deze zones zouden later een grote rol spelen.²

Hét model dat de grondslag van stadsgroen legde, was de *promenade*. In de zeventiende eeuw ontdekte de Franse adel in de geometrische tuinen buiten de stad de genoegens van wandelen. Zien en gezien worden was daarbij zodanig belangrijk, dat de voorkeur uitging naar kaarsrechte, regelmatig aangeplante dreven. De gegoede burgerij nam de gewoonte al snel over en bracht ze in de volgende eeuw dichterbij de stedelijke leefwereld: rijke burgers wilden immers niet enkel tijdens de zomer nabij hun buitenverblijf wandelen, maar ook in de maanden dat ze in de stad resideerden. De vaak smalle, stoffige en stinkende straten stonden echter in schril contrast met de dreven in de prestigieuze tuinen, zodat de vraag naar een aanpassing van de stedelijke ruimte klonk. Parijs kreeg zijn Champs-Élysées en Tuileries, in Brussel zag de elite zich wegens het ontbreken van een geschikte ruimte *intra muros* genoodzaakt om net buiten de omwalling te trekken, naar de Groendreef in de richting van Laken.³

De verschuiving van recreatief groen richting de agglomeratie bracht ook een democratisering met zich mee: niet langer was het enkel de elite die zich in de schaduw van bomen kon vermaken, ook de lagere klassen hadden toegang tot deze ontspanningszones. Verlichtingsfilosofen ondersteunden deze openbaarheid en herkenden in een groene omgeving zelfs een instrument tot sociale verbredening. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de Oostenrijkse periode, toen de *philosophes* enig gehoor bij beleidsmakers vonden, met het Brusselse Warandepark een eerste grootschalige, binnenstedelijke groenvoorziening in de Zuidelijke Nederlanden werd aangelegd. Op de gronden van het afgebrande hertogelijke paleis verrees in de jaren 1770, als onderdeel van de classicistische Koninklijke Wijk, een park van dertien hectare. De aanleg sloot nauw aan op de omringende straten en gevels: uitgekiende perspectieflijnen zorgden voor een harmonieuze interactie tussen natuur en architectuur. Qua gebruik was het park vooral een uitvergroete versie van de bekende *promenade*, een verzameling van dreven die elk op een ander, door de gewoonte bepaald tijdstip van de dag tot ontmoetingsplaats van de *beau monde* dienden.⁴

In de Franse periode (1794–1815) raakte de visie op natuur als een esthetische en recreatieve troef meer ingeburgerd. Traditioneel herkenden zowel overheden als de bevolking in bomen in de eerste plaats een bron van hout en dus geldgewin: de oprichting van een nieuwe woning betekende in regel het einde van bomen die soms al decennialang aan de straatzijde stonden. Hoewel deze utilitaristische attitude omstreeks 1800 niet verdween, maakte wel een bijkomende zienswijze opgang, waarin groen ook decoratieve waarde kreeg toegeschreven. Zo adviseerde het centrale gezag het opsmukken van steden om burgers tevreden te houden, een politiek die in Antwerpen in 1805 tot de lindenbomen van de Place Bonaparte leidde, het plein naast de kathedraal dat later de naam Groenplaats kreeg.⁵

Politieke strubbelingen, een belabberde financiële situatie en vooral ook de haast onaantastbare positie van individuele eigendomsrechten beletten grootse groenprojecten in de Nederlandse periode en in de eerste decennia van het onafhankelijke België. De definitieve doorbraak van stadsgroen, in de vorm van

2 H.W. Lawrence, *City trees: a historical geography from the Renaissance through the nineteenth century* (Charlottesville – Londen 2006) 16–26.

3 L. Turcot, *Le promeneur à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs, 2007) 56–65 en 131; P. Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500–1800* (Monografieën Leefmilieu Nu) (Kapellen 1987) 28–29, 31–32 en 69–82.

4 Ph. Gigot, *Nouvelle description historique, topographique et critique de Bruxelles, ou le guide de l'étranger dans cette ville* (Brussel 1817) 90–93; Ch. Loir, 'Un espace urbain d'une étonnante modernité: le quartier Royal', in: K. Bethume en J.-Ph. Huys (eds.), *Espaces et parcours dans la ville Bruxelles au XVIIIe siècle* (Brussel 2007) 48–51.

5 A. Stynen en B. Tritsmans, 'Stadsgroen onder spanning. Debatten over ruimtegebruik in negentiende-eeuws Antwerpen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, te verschijnen.

stadsparken, volgde pas halverwege de negentiende eeuw. Die hadden een veel breder fundament dan het Brusselse Warandepark, dat vooral rond de traditie van de *promenade* was opgebouwd. De nieuwe parken, zoals het Terkamerenbos in de hoofdstad (1862) of ook het Brugse Astridpark (1852), hadden nog een heel aantal andere precedentes. Uit *pleasure gardens*, een commercieel tuinmodel dat uit Engeland kwam overgewaaid, kwam een rijk aanbod aan ontspanningsmogelijkheden, van koffiehuisen tot een kiosk voor concerten. In botanische tuinen hadden burgers zelfbeheersing in de omgang met natuur geleerd en dierentuinen hadden de wereld als een wonderbaarlijk spektakel opgevoerd. De nieuwe stadsparken combineerden al deze attitudes, in een kader bovendien dat de illusie van een locatie ver weg van de stad bood, terwijl de bezoeker zich er middenin bevond.⁶

Vanuit de *promenade* groeide echter nog een ander model van stadsgroen, waarin het stedelijk milieu allerminst aan het zicht werd onttrokken: de boulevard. Deze ruimtelijke vorm kwam uit Parijs overgewaaid, waar de demilitarisering van de omwalling tot een nieuw type straat had geleid: een brede laan met smallere zijlanen – bedoeld om de diverse soorten weggebruikers te scheiden – en met bomen op de scheidingslijnen. Langs de ene zijde boden diverse zijwegen een vlotte toegang van verkeer én van licht en lucht tot de stad, langs de andere zijde, die oorspronkelijk onbebouwd moest blijven, had men zicht op het omringende platteland.⁷ Het revolutionaire ruimtelijke type brak in de late achttiende eeuw in heel Frankrijk door en vond ook elders navolging, in Brussel vanaf 1810. Het model evolueerde echter razendsnel en toen prefect Georges-Eugène Haussmann vanaf 1853 Parijs radicaal transformeerde, werden ook in de agglomeratie prestigieuze boulevards met bomenrijen aangeplant; dat ze soms de term *avenue* droegen, ook in België vaak gebruikt, heeft meer administratieve dan vormelijke betekenis. Natuur kwam letterlijk tot aan de voordeur, een ontwikkeling die niet rimpelloos verliep.

De Belgiëlei: bomen met wisselende functies

Net zoals stadsarchieven overal in het land bewaart het Felixarchief in Antwerpen grondplannen en profielschetsen van verschillende leien, een gangbare term voor met zijlanen en bomenrijen getooide straten die op het boulevardmodel voortbouwen. Voor de Belgiëlei, die oorspronkelijk als Leopoldslei bekend stond, is dat niet anders. Een plan uit september 1879, getekend door Henri de Bosschere, de eerste 'hoofdopziener van stadsaanplantingen', biedt echter een dubbel beeld: als 'ontwerp ter verandering' geeft het zowel inzicht in de toenmalige toestand van de verkeersweg, met vier bomenrijen, als een voorstel om beide buitenrijen op te geven en de zijlanen aanzienlijk te verbreden.⁸ Voor wie met de historiek van de Belgiëlei vertrouwd is, is het een wat vreemd document: de straat, vol statige herenhuizen, was nog maar amper twee decennia met iepen en wilde kastanjelaars getooid, en bovendien bleef het profiel van de lei, ondanks het plan, ongewijzigd. Om te begrijpen waarom een bevoegde functionaris een aanpassing voorstelde, wat hij betrachtte én waarom er niets gebeurde, zijn andere bronnen nodig, van gedrukte gemeenteraadsverslagen en rapporten over ongepubliceerde correspondentie tot zelfs krantenartikelen. Om het plan uit 1879 te kunnen kaderen, moet men bovendien niet alleen enkele tientallen jaren achteruit in de tijd, maar ook vooruit.

De eerste fase van een aanslepende controversale vatte aan in 1858, toen waarnemend stadsarchitect Frans Stoop plannen tekende om de zesendertig meter brede straat met viermaal zo'n driehonderd bomen te beplanten.⁹ Stoop zag die ingreep als een verdere bijdrage in de ontwikkeling van een wijk die in sneltempo tot een van de meer gegeerde buurten van Antwerpen uitgroeide.

6 A. Stynen, 'Natuurlijke verbeelding. Ontkieming van het stadsparkideaal', in: *De Negentiende Eeuw*, 36 (2012) 70–74.

7 Y. Brault, 'Radiographie historique d'un modèle', in: B. Landau, C. Monod en E. Lohr (eds), *Les grands boulevards. Un parcours d'innovation et de modernité* (Parijs 2001) 52–56.

8 Antwerpen, Felixarchief [= SAA], MA #956/9: ontwerp De Bosschere, 13 september 1879.

9 Ook die plannen bleven bewaard, in SAA, MA #953.

Haast meteen bleek echter dat niet alle omwonenden die mening waren toegedaan. Ze verenigden zich in de *Société du Boulevard Léopold* en tekenden per brief formeel verzet aan bij het schepencollege: 'De manière à ne pas gêner la vue et à les [i.e. les voies pavées] laisser complètement libres et dégagées sur toute leur étendue' wilden ze dat de bomenrijen het dichtste bij hun huizen – nochtans op zeven en halve meter afstand – werden geschrapt. De eigenaars waren bezorgd dat bomen de esthetische en zo ook financiële waarde van hun woningen zouden kelderen, een visie haaks op Stoops opvattingen. Hij mocht zijn ontwerp echter onverkort uitvoeren en oogstte er zelfs veel bijval mee. Een afzonderlijke post in de jaarlijkse begrotingen bewijst de hooggespannen verwachtingen in overheidskringen rond de wisselwerking van architectuur en groen.¹⁰

Belgiëlei. Bron: Luc Corthouts.

Halverwege de jaren 1870 dook opnieuw twijfel op. De tuinbouwkundige perfectie waaraan stadsbomen volgens de gangbare opvattingen moesten beantwoorden, werd in de Leopoldslei dan toch niet gehaald. De Bosschere, vanaf 1 maart 1876 de eerste bezoldigde inspecteur van aanplantingen, rapporteerde later dat jaar dat de bomen in de straat te groot werden en elkaar begonnen te verstikken. Reactie bleef uit, en drie jaar later schreef de functionaris een nieuwe brief aan het schepencollege, met meer argumenten: niet alleen hinderden de bomen elkaar, ze benamen de bewoners ook zonlicht en verhinderden het zicht van wandelaars op een standbeeld aan het einde van de lei. Een plan in bijlage, met de vermelde halvering van het aantal rijen, toonde een mogelijke oplossing, weliswaar niet door hemzelf uitgedacht.¹¹ Hoewel de politieke verantwoordelijken erkenden dat bij de aanplanting fouten waren gemaakt, aan onervarenheid toe te schrijven, deinsden ze terug voor doortastende maatregelen. Voorlopig beperkten ze zich tot een, weliswaar drastische, snoei.¹²

Pas in 1886 behandelde de gemeenteraad een rapport over de heraanleg van de Leopoldslei. Een nieuw voorstel om de vier rijen van alle kastanjabomen te ontdoen, leek de enige realistische mogelijkheid om de problemen op korte termijn te verhelpen. Enkel burgemeester Leopold de Wael, zelf een bewoner van de bewuste straat, onthield zich bij de stemming, zo leert het *Gemeenteblad*: hij geloofde niet dat de aanpassing zowel 'de bloei der boomen' als 'het genot der bewoners' ten goede kwam. De beslissing was dan wel gevallen, het

10 Vertaling: 'Om het zicht niet te hinderen en om [de geplaveide wegen] over hun hele lengte vrij en open te laten'. SAA, MA #953: Stoop aan stadsbestuur, 25 oktober 1858 en Société du Boulevard Léopold aan College, 27 januari 1859; zie onder meer de begroting in *Antwerpen. Gemeentebulletyn*, 30 november 1861, 368.

11 SAA, MA #956/9: De Bosschere aan College, 21 oktober 1876 en 17 september 1879.

12 SAA, MA #46093: De Bosschere aan College, 24 november 1880.

verdwijnen van ‘de vervloekte kastanjabomen’ – een uitdrukking in officiële correspondentie van het schepencollege – sleepte nog maandenlang aan.¹³

Weer een decennium later barstte de controverse opnieuw los, met ongekende hevigheid. Aanleiding was de vaststelling dat ook de iepen zich nu zodanig ontwikkelden dat ze elkaar en de omwonenden tot last waren. Om het probleem van de ‘donkeren boulevard’ te verhelpen, moest men ofwel om de drie jaar alle takken tot een meter inkorten, ofwel voor een nieuw profiel opteren, met twee in plaats van vier rijen.¹⁴ Meteen toen dat laatste plan in de gemeenteraad op tafel lag, steeg luid protest op. Voor de lokale pers kon er geen sprake van zijn aan de ‘arboriphobes’ (letterlijk: mensen met boomvrees) toe te geven en de bomen van de Leopoldslei te ‘massacreeren’. Ook de omwonenden tekenden verzet aan: met meer dan honderd vroegen ze in een petitie de bomenrijen te behouden.¹⁵ Het was een merkwaardige ommekeer in vergelijking met nog geen halve eeuw eerder: toen kwam er immers nog protest tegen vier bomenrijen. Zelfs al hadden heel wat huizen in die decennia nieuwe bewoners gekregen, de Leopoldslei was onveranderd het residentiële terrein van de gegoede burgerij. Het verschil verklaart zich deels door het gegeven dat men destijds nog amper met straatbomen vertrouwd was, maar de debatten bewijzen dat ook een andere attitude in het spel was. De eens zo courante argumenten van vocht en van een tekort aan licht en lucht werden nu met nieuwe munitie bestreden. De anders zo verdeelde pers was zowat unaniem in de afwijzing van de plannen, zo leert een omvangrijke knipselverzameling in het Felixarchief. In menige krant klonk empathie met de ‘malheureux arbres’: de meest melodramatische pleidooien voerden de bomen als echte personages op, andere opiniemakers riepen op ‘hetgeen daar groeit in de vrije natuur’ – wel degelijk een verwijzing naar de Leopoldslei – te respecteren en poneerden dat ‘natuurrijkdom [...] het best zijnen eigen weg vindt’.¹⁶

Onder druk van het felle verzet gaf het stadsbestuur toe. De gemeenteraad besloot tot een *status quo*, weliswaar vanuit de veronderstelling dat, na het afsterven van enkele bomen, de bewoners van de Leopoldslei zélf om een nieuwe aanplanting zouden vragen.¹⁷ Vijf jaar later stond de aanplanting van de straat inderdaad een zoveelste keer op de politieke agenda, vooral na klachten over het duistere bladerendek. Uit vrees voor nieuwe commotie zocht men naar een andere oplossing dan het rooien van volledige rijen. De Bosscheres voorstel om de kruinen in piramidevorm te snoeien zodat ze meer licht zouden doorlaten, werd in februari 1900 aanvaard en kort nadien uitgevoerd. Dat het een gekunstelde vorm was, zag de inspecteur niet als een probleem: ‘Het is dwaas in de openbare beplantingen der leien meer prys te hechten aan een mooi gevormden boom dan aan minder natuurlyken vorm, die beter geschikt is tot het doel dat men beoogt met het planten van boomen op de wandelwegen’, zo lichtte hij zijn visie enkele jaren later toe.¹⁸ Onder de bevolking viel de ingreep niet in goede aarde. De pers sprak van een onherstelbare verminking: ‘L’élégance d’un arbre est dans l’harmonie des proportions que lui donne la nature’, zo schreef *Le Matin*. Zelfs buiten Antwerpen vond de zaak weerklank. In *La Fédération Artistique*, een gerenommeerd kunstblad, maakte Karel Buls de beslissing met de grond gelijk. Tijdens zijn eigen bijna twintig jaar durende Brusselse burgemeesterschap had Buls voor een organisch stadsbeeld gepleit, wars van gekunsteldheid. Deze visie had hem tot in het buitenland faam onder stedenbouwkundigen opgeleverd, dus de aanval op het Antwerpse beleid, hoewel onder een pseudoniem, was een blamage.¹⁹

De hevige polemiek rond de Leopoldslei rond de eeuwwisseling verschilde fundamenteel van toon met eerdere discussies. Niet langer speelden alleen de

13 *Antwerpen. Gemeentebblad*, 9 januari 1886, 18-33; SAA, MA #956/9: College aan De Bosschere, 2 april 1886.

14 SAA, MA #956/9: De Bosschere aan College, 5 juli 1894.

15 *Het Handelsblad*, 4 januari 1895; *Le Matin*, 4 januari 1895; SAA, MA #956/9: petitie aan College, 5 januari 1895.

16 SAA, MA #956/9; citaten uit *Le Matin*, 8 januari 1895; *De Koophandel*, 10 januari 1895; *Het Handelsblad*, 29 januari 1895.

17 *Antwerpen. Gemeentebblad*, 11 februari 1895, 103-108.

18 *Antwerpen. Gemeentebblad*, 19 februari 1900; Antwerpen, SA, MA 1362/2: De Bosschere aan College, 3 mei 1907

19 Vertaling: ‘De elegantie van een boom schuilt in de harmonie van verhoudingen die de natuur schenkt.’ Karl [=pseudoniem van Karel Buls], ‘Le massacre des arbres’, in: *La Fédération Artistique*, 27 (1899-1900) 186; *Le Matin*, 9 maart 1900.

esthetiek van het straatbeeld en het welzijn van de omwonenden mee, maar ook de natuurlijke integriteit van de bomen. Dit was een nieuwe functie voor straatbomen: waren het voordien vooral urbanistische, decoratieve elementen, dan waardeerden velen hen nu ook om hun natuurlijke dimensie, als een brug naar ongerepte natuur. Het was geen geïsoleerde ontwikkeling rond de Leopoldslei. De toon van het debat was mee gezet door verenigingen voor natuur- of veeleer landschapsbehoud, die in deze periode hun eerste campagnes voerden. Maar ook een grote speler als de *Touring Club de Belgique*, die in 1895 opgerichte toeristische organisatie, sloot zich bij de visie aan en nam zelfs het voortouw, onder meer in haar onder de vele tienduizenden leden verspreide bondsblad: talloos waren de klachten over straatbomen die in hun natuurlijke groei werden belemmerd. Ze waren immers niet enkel deel van het decor, bomen waren 'goede en oude vrienden' die alle respect verdienden en zich los van menselijke tussenkomst moesten kunnen ontplooiën.²⁰

20 A. Bonjean, 'Le massacre des innocents', in: *Touring Club de Belgique*, 17 (1911) 248.

De kneedbare burgers van het Stuivenbergplein

De nieuwe houding tegenover bomen in het fin de siècle was wijdverspreid. De oorsprong hiervan lag verscheidene decennia eerder, met kiemen bij het *pleinairisme* van schilders die niet langer in hun atelier maar wel in de open lucht wilden werken. Na het Franse Fontainebleau groeide vanaf 1864 onder meer Tervuren uit tot een uitvalsbasis van kunstenaars die in direct contact met de natuur wilden staan. Ook schrijvers sloten zich bij de beweging aan, met de roman *Un mâle* uit 1881 van Camille Lemonnier als veelgelezen hoogtepunt in de promotie van de onvervreembare troeven van ongerepte natuur. Deze drang tot onderdompeling werd later ook in wetenschappelijke kringen opgepikt, met onder meer plantkundigen die hun laboratoria voor veldonderzoek inruilden. De vroegste Belgische acties voor natuurbescherming, onder meer in het Zoniënwoud, hadden dan ook een zowel artistieke als wetenschappelijke fundering.

Stuivenbergplein. Bron: Luc Corthouts.

Om de idealen te verspreiden pleitten sommigen voor speciale feesten die de liefde voor natuur in het algemeen en bomen in het bijzonder onder de bevolking zouden aanwakkeren. Dat was nodig ook, zo klonk het in 1887 op een bijeenkomst van de centrale landbouwwaad: de onverschilligheid of, erger nog, het vandalisme jegens aanplantingen kon enkel worden gestopt indien men schoolkinderen tijdens bijzondere ceremonies zélf bomen liet planten.²¹ Het plan, waarvoor de inspiratie uit de Amerikaanse *Arbor Days* kwam, werd

21 'Séance du 16 février 1887', in: *Bulletin du conseil supérieur d'agriculture. Procès-verbaux du conseil*, 40 (1887) 151–160.

echter weggestemd, en ook een initiatief onder bosbeheerders negen jaar later om de vooral onder stadsbewoners felle 'vernielingsinstincten' te bekampen bleef dode letter. Journalist Léon Souguenet zorgde in 1904 voor een ommekeer. Hij droomde van een ingetogen plechtigheid waarbij enkele bomen zouden worden geplant, een daad die eerst op gelach zou worden onthaald maar op termijn massaal navolging zou krijgen. Ditmaal werd het voorstel wel opgepikt en op 21 mei 1905 was Esneux bij Luik het decor van een eerste bomenfeest. Deelnemers spraken over een 'nieuwe religie' en gingen na afloop over tot de vorming van de *Ligue des Amis des Arbres*. Deze 'bomenvrienden' zouden tot 1910 nog verscheidene feesten inrichten, zowel op het platteland als in de stad. Een stedelijke omgeving en natuur waren immers perfect met elkaar te verzoenen, zo stelde onder meer Lemonnier.²²

Misschien zag het Antwerpse stadsbestuur in de *Amis des Arbres* een interessante partner om na alle heisa rond de Leopoldslei het blazoen op te poetsen. Eén plek in de stad leende zich alvast erg goed voor aanplantingen volgens een andere aanpak: het Stuivenbergplein, midden in een arbeidersbuurt. Al in 1888 waren er plannen om de voormalige begraafplaats in een heus park te veranderen, op een ogenblik dat De Bosschere op verscheidene plaatsen in de stad plantsoenen of squares aanlegde. Het schepencollege achtte de overlevingskansen van sierplanten echter klein, en dit 'wegens de huidige gesteldheid van het kwartier' – een verbloemde sneer naar de sociale samenstelling van de wijk. Pas een tiental jaar later werden bomenrijen aangeplant, afgeschermd door de oude kerkhofmuren dan nog. De openstelling wilde men ten vroegste na de eeuwwisseling doorvoeren, al noemde burgemeester Jan Van Rijswijck in een besloten vergadering die vrees 'overdreven'.²³ Nadat in 1901, ondanks de ommuring, alle bomen vernield waren, vroegen huizeigenaars uit de wijk tevergeefs om nieuw groen, 'tot veredeling van het waarwonend volks'.²⁴ Wilden ze andere, meer gegoede huurders? Of meenden ze dat ze dankzij aanplantingen minder last met de arbeidersgezinnen zouden hebben?

Van Rijswijck was alleszins van mening dat mensen konden veranderen. In 1904 sprak hij op de nationale feestdag voor een publiek van schoolkinderen woorden uit die zo belangrijk werden geacht dat ze ook werden gepubliceerd. De burgemeester wees de jeugd op de moeilijkheden om op de gronden van het vroegere Stuivenbergkerkhof een plantsoen aan te leggen, schuld van de 'verdorven harten' uit de buurt, 'eene wolk sprinkhanen, alles kaal scherend waar zij langs komt'. Door intenser, meer respectvol contact met de natuur zouden de kinderen ongetwijfeld 'brave burgers' worden, zo eindigde hij.²⁵ Wat hij voorstelde, was een ware innovatie: een speelplein dat in eerste plaats op kinderen was gericht, een gebruik van de openbare ruimte dat in Antwerpen nog niet eerder was verwezenlijkt. Het idee werd in de pers gunstig onthaald: er was de visie dat de openbare ruimte ten dienste van meer dan één sociale groep stond, maar ook de hoop dat die ruimte van vandalisme zou worden gevrijwaard door de kinderspelen 'minder dwaas en meer beschaafd' te maken.²⁶ Ook in de gemeenteraad vond het idee van een speelplein bijval. De Bosschere moest een Stuivenbergplein ontwerpen dat 'geen netjes geschikt park [...] met afgesloten wegeltjes, waar de moeders hun kinderen bij de hand moeten houden' was. Een jaar later stemde de gemeenteraad De Bosscheres nieuwe aanplantingsplan voor het plein. Dat gebeurde niet unaniem. Terwijl één raadslid met het oog op de gezondheid van de omwonenden liever een zwembad op het plein zag, kwam de enige onthouding van Nicolaas Cupéus, als liberaal nochtans lid van de meerderheid. Volgens hem remde De Bosscheres plan kinderspel eerder af dan het te bevorderen: de iepen stonden ronduit in de weg. De Bosschere was het daar niet mee eens. Eerder had hij al aangegeven

22 A. Stynen, 'Een nieuwe eredienst. Campagnes voor de naturalisatie van het stadsbestaan', in: I. Bertels e.a. (red.), *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (Leuven 2013) 118–133.

23 SAA, MA #46092: De Bosschere aan Royers, 23 januari 1888 en PV's College, 12 maart 1895 en 3 juni 1898.

24 SAA, MA #46092: Vereenigde liberalen van Antwerpen aan College, 9 augustus 1901.

25 J. Van Rijswijck, *Stad Antwerpen. Redevoering uitgesproken [...] op het vaderlandsch feest van 21 juli 1904, ingericht door het gemeentebestuur in de handelsbeurs* (Antwerpen 1904).

26 F. Gittens, 'Voor de kinderen', in: *De Nieuwe Gazet*, 3 augustus 1904.

Franklin Rooseveltplaats. Bron: Luc Corthouts.

dat hij een plein wilde waarop meerdere spelen op hetzelfde moment konden doorgaan én tegelijkertijd ook wandelaars mogelijkheden hadden. Hoewel Cupérus de grote promotor van de turnbeweging in België was en dus enige kennis van zaken had, wuifden zijn collega's het argument weg. De bomen waren zelf de bepalende factor van verhoopte sociale werking van het plein en moesten dus centraal staan.²⁷

In dezelfde periode dat De Bosschere zijn plannen opstelde, circuleerde binnen de stedelijke administratie al het plan om de aanplanting minstens in het bijzijn van de kinderen uit de volkse wijk te laten gebeuren of hen er eventueel zélf mee te belasten, in de hoop dat de 'vernielingszucht' zo zou afnemen.²⁸ Kort nadien werden de *Amis des Arbres* uitgenodigd om aan dergelijke plechtigheid mee te werken, een aanbod waarop een positieve reactie kwam. Het was dan ook een situatie die voor beide partijen voordeel inhield: het stadsbestuur schakelde een hogere morele autoriteit in om haar realisatie te beschermen en de *Ligue* zelf had een bijkomend forum voor haar boodschap.²⁹

De Bosschere, zo vaak aan de schandpaal genageld, was erg enthousiast en dacht mee na over het verloop van de feestelijkheden rond de ruim tweehonderd iepen. Op 11 maart 1906 was het zover: samen met enkele prominenten trok een duizendtal jongens uit het stedelijk onderwijs richting Stuivenbergplein, achter pancartes met leuzen als 'Wie gebouwen of gedenkteekens schendt / Wie geboomte of bloemen beschadigt / Verbeurt den naam van deftig man'. Kunsthistoricus en 'bomenvriend' Hippolyte Fierens-Gevaert wierp zich in zijn toespraak als tolk van de bomen op en moedigde de kinderen aan om zich aan de kwaliteiten van bomen te spiegelen: geduldig, volhoudend, moedig, rechtlijnig, vredelievend en blijmoedig. Dienstdoend burgemeester Victor Desguin – een doodzieke Van Rijswijck was teruggetreden – was minder poëtisch en hamerde in zijn toespraak op contact met de natuur, een situatie die als vanzelf liefde en respect voortbracht: 'Gij zult het ontwaken der natuur en hare wonderbare ontluiking bijwonen.' De ervaring van natuurlijkheid zou een impuls zijn voor de moraliteit van de Antwerpse stadskinderen, en zo de gehele samenleving. Meer nog dan woorden moesten fysieke indrukken daarvoor zorgen. Na afloop van de toespraken gingen de aanwezige autoriteiten, de belangrijkste gasten en vooral de kinderen daarom over tot de aanplanting van de hen toegewezen iepen. Het was vooral een symbolisch gebaar: De Bosschere had zijn diensten de bomen immers al laten plaatsen, enkel moest

27 *Antwerpen. Gemeentebblad*, 6 december 1904, 423–430 en 2 oktober 1905, 174–180; SAA, MA #66153: De Bosschere aan College, 5 september 1904.

28 SAA, MA #66153: ongedateerde nota [september-oktober 1905].

29 SAA, MA #88154: Edmond de Bruyn aan Van Rijswijck, [november 1905].

nog een ondiepe geul met zand worden bijgevoeld. Meteen daarna zetten de leerlingen hun naam op een grote akte die als een blijvende aansporing in de wijksschool werd uitgesteld.³⁰

De toespraken en ook de redenering dat bomen behalve het straatbeeld ook de stedelingen zélf konden verbeteren, klinken ruim honderd jaar later eerder naïef. Helemaal efficiënt was het bomenfeest in Antwerpen ook niet. Al in de zomer van 1906 werden heel wat struiken en bomen op het Stuienbergplein vernield en besloot men de waakzaamheid te verhogen en de daders te zoeken om dan maar via 'een streng en afdoend voorbeeld' het respect voor de bomen af te dwingen.³¹ Vandalisme was echter niet het enige probleem waarmee het plein kreeg af te rekenen: nog geen vijf jaar na het bomenfeest ontving het stadsbestuur een verzoek van de stedelijke turnleraars om de plek 'in eene openbare speelplaats te willen veranderen' – het plein zoals De Bosschere het had ontworpen beantwoordde volgens hen allerminst aan het vooropgezette doel. De kinderen in de arbeidersbuurt zouden er geestelijk en lichamelijk wel bij varen indien ze in open lucht aan lichaamsbeweging konden doen, en zoals Cupérus destijds had verwoord – zijn handtekening stond niet op de brief, maar zijn betrokkenheid is niet ondenkbaar – voldeed de verdeling in kleinere vlakken niet. Om te tonen hoe het wél moest, gaven de leerkrachten een plan mee, een geannoteerde versie van het document dat de gemeenteraad in 1905 had goedgekeurd. Alle bomen en struiken centraal op het Stuienbergplein moesten wijken, tot enkel een met twee buitenrijen en banken afgezette vlakte ontstond, ideaal voor 'balspelen, de eenige welke onze jeugd liefheeft'.³²

Hoewel het stadsbestuur werd gewaarschuwd dat dergelijk *wandalismus* 'de beminnaars van planten en boomgewassen' en de kinderen die de bomen hadden aangeplant zou verbijsteren, werd het voorstel niet zomaar afgewezen. Pas na een lange informatieronde volgde het besluit de vraag niet in te willigen en het Stuienbergplein ongewijzigd te laten.³³ In de pers had het idee van speelpleinen intussen stevig ingang gevonden, maar de opening van het Nachtegalenpark in 1911 zou de turnpromotoren een nieuw actieterrein geven. Een gedenkteken aan Cupérus geeft er ook vandaag trouwens nog aan dat hun ideeën daar op meer instemming konden rekenen. De twijfels rond het Stuienbergplein getuigen alleszins van alweer een nieuwe richting in de omgang met de openbare ruimte in de stad, één waarbij bomen letterlijk naar het achterplan verdwenen.

Terugblik

De dossiers rond de bomen van de Leopoldslei en het Stuienbergplein getuigen van een opvallende omvang en diepgang, des te meer daar ze beide een debat over verscheidene jaren, zelfs decennia documenteren. Wanneer met elkaar gecombineerd, schetsen ze een reeks wijzigende, of eerder aanvullende houdingen. Herkennen velen bij de aanleg van de Leopoldslei in bomen enkel een bron van hout die eigenlijk niet bij de architecturale schoonheid van een residentiële wijk aansluit, dan werd het esthetische potentieel van natuur, ook in een stedelijke omgeving, op een halve eeuw tijd alom aanvaard. Omstreeks 1900 klonk bij velen een nieuw argument: wanneer in hun natuurlijk voorkomen beknot, werd niet alleen bomen onrecht aangedaan maar raakte ook de moderne mens afgesneden van een helende bron van zuiverheid. Ook gezondheidsargumenten klonken in de vooroorlogse jaren stilaan luider, net als sociale overwegingen: was groenbeleid in de eerste decennia duidelijk tot de gegoede stadsdelen beperkt, dan volgden rond de eeuwwisseling ook initiatieven in volkswijken. Die speelden echter amper op de verwachtingen van de arbeidersklassen in: veeleer waren zij het die zich aan burgerlijke idealen dienden aan te

30 *Discours prononcés lors de la fête des arbres à la plaine de Stuienberg le dimanche 11 mars 1906* (Antwerpen 1906); H. de Bosschere, 'La fête des arbres à Anvers', in: *Revue de l'Horticulture Belge et Etrangère*, 32 (1906) 87–89 en 111–112.

31 SAA, MA #66153: pro justitia door agent De Smet, 21 juli 1906 en College aan wijkcommissaris, 4 augustus 1906.

32 SAA, MA #66152: Turnleeraarsvereniging van Antwerpen aan College, 7 november 1908.

33 SAA, MA #66152: onderwijsinspecteur Van Hoof aan College, 18 november 1910 en PV College, 18 juli 1911.

passen. Hoewel de kwestie verdere studie vraagt, lijkt het erop dat de verbreding in de laatste honderd jaar enkel toenam. Uit interviews met actievoerders op De Keyserlei bleek in 2011 een onmiskenbare emotionele gehechtheid met straatbomen en stond hun kap voor sommigen niet alleen symbool voor een nefast milieubeleid, maar ook voor een gebrek aan inspraak, economische en sociale ongelijkheid en de macht van *multinationals*.³⁴

34 De Standaard, 14 november 2011.

Uiteraard kan dergelijke rijkdom niet bij alle (voorstellen tot) aanplanting van stadsbomen worden verwacht. Toch geven de verwickelingen rond beide Antwerpse locaties aan dat het zinvol is om bij de studie van ingrepen in de publieke ruimte verder te kijken dan de plannen en bouwdoSSIERS die in gemeentelijke archieven worden bewaard. De debatten in de schoot van de gemeenteraad geven niet zelden heel wat meer diepgang en verwijzen bovendien vaak naar andere informatiekanalen. Lokale kranten en gespecialiseerde periodieken bewijzen ook in deze materie eens te meer hun waarde. De onderzoeker komt zo informatie op het spoor die niet enkel context bij de stedenbouwkundige ingrepen levert, maar een wezenlijk deel van het verhaal kan vormen. Met enige alertheid geeft men de opzoekingen een antropologische invalshoek: het historische discours en de houding van mensen uit vroegere tijden bieden dan inzicht in hoe zij op al dan niet geheel andere wijze betekenis gaven aan een realiteit, in dit geval straatbomen, die we ook vandaag nog kennen.

Franklin Rooseveltplaats. Bron: Luc Corthouts.

Beredeneerde bibliografie

Onderzoek naar stedelijke groenruimtes kent de laatste jaren een duidelijke *hausse*. Een overzicht van de recente literatuur is te vinden bij A. Stynen en B. Tritsmans, 'Het groene verleden van de industriële stad', in: *Stadsgeschiedenis*, 7 (2012) 96–112. Tot de belangrijkste internationale studies behoren de bundel van P. Clark en J. Jauhiainen (red.), *The European city and green space. London, Stockholm, Helsinki and St Petersburg, 1850–2000* (Aldershot en Burlington 2006) en de studie van stadsbomen door H.W. Lawrence, *City trees: a historical geography from the Renaissance through the nineteenth century* (Charlottesville – Londen 2006). De Antwerpse groengeschiedenis werd door verschillende onderzoekers geanalyseerd. Tim Soens, Peter Stabel en Bart Tritsmans deden dat in 'Anders gaan leven? Spanningen en conflicten over stad en leefmilieu', een hoofdstuk in I. Bertels, B. De Munck en H. Van Goethem (red.), *Antwerpen: biografie van een stad* (Antwerpen 2010) 145–178, terwijl Katrien Hebbelinck ('Friedrich Eduard Keilig en het stadspark van Antwerpen', in: *Monumenten, landschappen & archeologie*, 28:2 (2009) 46–70) en een groep experts onder leiding van Piet Lombaerde (*Antwerpen versterkt* (Brussel 2009–2011), 2 dln.) respectievelijk het stadspark en de militaire gordel onderzochten. Andere Belgische steden waarvan het openbare groen historisch werd bestudeerd, zijn Leuven (J. van de Maele, *Felbevochten vergroeningen. Het Leuvense stadsnatuurbeleid, 1918–1958* (Salsa!-cahiers, 8) (Leuven 2012)) en Brussel (publicaties van X. Duquenne, o.m. *L'Avenue Louise à Bruxelles* (Brussel 2007)). Meer duiding bij het opmerkelijke discours omstreeks 1900 rond natuur in het algemeen en bomen in het bijzonder is te vinden bij B. Stassen, *La Fete des Arbres. L'album du centenaire. 100 ans de protection des arbres et des paysages à Esneux et en Wallonie (1905–2005)* (Luik 2005) en A. Stynen, 'Een nieuwe eredienst. Campagnes voor de naturalisatie van het stadsbestaan', in: I. Bertels e.a. (red.), *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (Leuven 2013) 117–139.

Biografie

Andreas Stynen (1980) is Doctor in de Geschiedenis (KU Leuven, 2010). Hij is verbonden aan het ADVN, het Archief-, documentatie- en onderzoekscentrum van de Vlaamse gemeenschap en werkt als redacteur voor het tijdschrift *Studies on National Movements*.